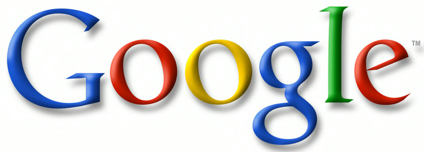
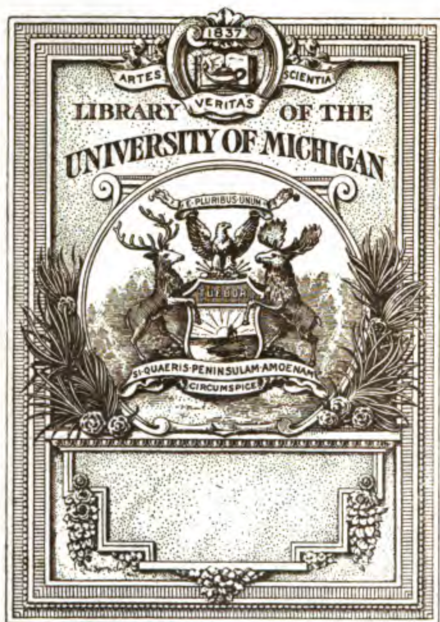

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

29

STO LAT ZARZĄDU
W KRÓLESTWIE POLSKIEM
1800—1900

Tegoż autora:

	Rs.	k.
Die letzte polnische Königswahl (Elekcya Stanisława Augusta). Göttingen. 1894 . . .	2	—
Studya historyczno-krytyczne (Wydanie drugie) Kraków — Warszawa 1897	2	40
Przymierze polsko-pruskie (Wydanie drugie). Warszawa 1901	1	50
Dwa stulecia XVIII i XIX (Serya I). Warszawa 1901	3	50
Wczasy historyczne. Warszawa. 1902	—	—

SZYMON ASKENAZY

STO LAT ZARZĄDU
W KRÓLESTWIE POLSKIEM
1800—1900

WYDANIE DRUGIE PRZEJRZANE

LWÓW
NAKŁADEM KSIĘGARNI H. ALTENBERGA
1908

Дозволено цензурою.

Варшава, 1 Марта 1902 г.

Kraków. — Druk. W. L. Anczyca i Spółki.

I.

CZASY PRUSKIE.

Dzisiejsze Królestwo Polskie przed stu laty, w dniu 1-szym stycznia 1801 roku, na mocy traktatów petersburskich 1793, 1795, 1797, podzielone było w całości pomiędzy Prusy i Austryę. Podzielone sposobem czysto topograficznym, to znaczy, że przy rozgraniczeniu liczono się tylko z zawarowaną dla każdej strony przestrzenią kraju oraz z względami czysto wojskowemi, nie biorąc w rachubę żadnych warunków miejscowych. Dość powiedzieć, że kordon prusko-austryacki pod samą przebiegał Pragą. Należało ono mianowicie w przeważnej swojej części północno-zachodniej, z Warszawą, — do Prus; w mniejszej swojej części południowo-wschodniej — do Austryi. W pierwszej części panował król pruski Fryderyk Wil-

helm III.; w drugiej cesarz rzymski, a król węgierski i czeski Franciszek II., następnie, jako cesarz austryacki, Franciszek I. Do Austryi należała wtedy mianowicie dzisiejsza gub. Kielecka, Radomska, Lubelska, Siedlecka, znaczna część dzisiejszej gubernii Warszawskiej i niektóre drobniejsze skrawki pograniczne. Ta część kraju austryacka, wraz z Krakowem, otrzymała nazwę Galicyi Zachodniej, lecz wkrótce została jaknajściślej zlana z Galicyą Wschodnią pod względem administracyjnym. Zarząd naczelny spoczywał w ręku gubernium galicyjskiego we Lwowie z prezydentem na czele, jako właściwym wielkorządcą kraju. W okresie niniejszym 1800—1809, póki ta część dzisiejszego Królestwa należała do Austryi, prezydentami gubernium lwowskiego byli kolejno: Gaisruck, Uermenyi i Wurmser, dwaj Niemcy i jeden zniemczony Węgier. Zaprowadzono podział administracyjny na obwody

(cyrkuły) pod zarządem starostów obwodowych *(Kreishauptleute)* Niemców, z siedliskiem w miastach głównych, jak Lublin, Zamość i t. d. Kierunek i nadzór główny nad całą administracyą krajową należał do Zjednoczonej Kancelaryi Nadwornej w Wiedniu. Przez cały niemal niniejszy okres dziewięcioletni Austrya toczyła ciągłe wojny z Francyą, w których ciągle była bijaną od Francuzów. Te wojny wymagały coraz nowych znacznych nakładów w pieniądzach i ludziach. To też główne zadanie administracyi austryackiej w tej części kraju sprowadzało się w niniejszym okresie dla wydobycia stąd jak największej ilości podatków i rekruta, co też niebawem doprowadziło do dotkliwego zubożenia ludności miejscowej.

Cała pozostała część dzisiejszego Królestwa Polskiego wraz z Warszawą przypadła w udziale Prusom. Król pruski Fryderyk Wilhelm III. podwakroć zjechał

osobiście do Warszawy, raz wnet po wstąpieniu na tron, powtórnie właśnie latem 1801 dla odebrania hołdu i poznania kraju. Kraj ten podzielony został na dwa wiel-

Fryderyk Wilhelm III.

kie okręgi administracyjne, czyli na dwie osobne prowincye: Prusy Południowe *(Südpreussen)* i Prusy Nowo-Wschodnie *(Neu-Ost-Preussen)*. Pierwsza, z siedliskiem centralnych władz prowincyonalnych w Warszawie, obejmowała regencye:

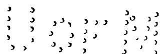
warszawską, kaliską, bydgoską i poznańską; druga, z siedliskiem władz centralnych w Królewcu, obejmowała regencye: płocką i białostocką. Prusami Południowemi zarządzał minister Voss, mając sobie zarazem przydaną administracyę Marchii i Pomeranii; Prusami Nowo-Wschodniemi zarządzał minister Schroetter, mając sobie przydaną również administracyę Prus Wschodnich (Książęcych) i Zachodnich (Królewskich). Pod ministrami rządzącymi, na czele każdej regencyi stała właściwa izba obwodowa *(Departement-Kammer)*, mająca pod sobą radców krajowych *(Landräthe)* jako pośrednie organa wykonawcze. Warszawa otrzymała nadto oddzielnego gubernatora, czyli komendanta wojennego. Zresztą, niezależnie od swoich pełnomocnictw miejscowych w Warszawie i Królewcu, dwaj rządzący ministrowie prowincyonalni zasiadali obowiązkowo, obok innych ministrów gabinetowych,

w Głównem Dyrektoryum Generalnem w Berlinie, które tym sposobem ściśle centralistycznie ogniskowało w swoich ręku dozór i kierownictwo naczelne nad obydwiema nowemi prowincyami.

W rzeczach religijnych, unikając zatargów i zarzutu nietolerancyi, kierowano się przecie najkonsekwentniej racyą państwową pruską. Pierwszym biskupem warszawskim, mianowanym przez króla pruskiego, był Miaskowski; po jego zgonie od 1804 objął administracyę arcybiskup gnieźnieński Raczyński. Utworzono nowe biskupstwo katolickie w Wigrach i grecko-unickie w Supraślu.

W obu prowincyach zaprowadzono prawo materyalne, cywilne i karne, oraz procedurę pruską. Język niemiecki, aczkolwiek nie bez pewnej chwiejności w szczegółach, ze stałym przecie, z góry powziętym planem, dość szybko uczyniono panującym w sądownictwie i administracyi. Fundu-

sze edukacyjne zgoła zabrawszy do skarbu, w najskąpszej atoli części użyto na potrzeby szkolnictwa krajowego. Istniejące już szkoły niemczono bądź w całości, bądź w połowie przez zaprowadzenie klas równoległych niemieckich. Pod wpływem konkurencyjnej obawy, na widok względniejszych dla kultury polskiej rządów sąsiedzkich cesarza Aleksandra I., zdobyto się i ze strony pruskiej na niektóre drugorzędne ustępstwa: udzielono zezwolenia na Towarzystwo Przyjaciół Nauk warszawskie, utworzono w Warszawie wyższe liceum, napoły jednak niemieckie, i zresztą, w dodatku, natychmiast zrównoważone przez gimnazyum niemieckie w Poznaniu. Odmówiono przecie Uniwersytetu w Warszawie, fundując w zamian katedry z wykładem łacińskim przy wszechnicach pruskich w Królewcu, Wrocławiu, Frankfurcie nad Odrą, przeznaczone specyalnie dla ściągania młodzieży polskiej.

Trzymano się w ogólności tej zasady wytycznej, iż należy przedewszystkiem zyskać sobie ziemiaństwo polskie, skaptować w pierwszym rzędzie przedstawicieli większej własności ziemskiej przez okazywaną im od rządu uprzedzającą przychylność pod względem administracyjnym i nawet towarzyskim, hojną uczynność pod względem ekonomicznym. Tak więc, między innemi, cofnięto pierwotną myśl grutownej rewizyi podatkowej dla większej własności ziemskiej w prowincyach polskich. Ułatwiono zbyt produktów rolnych, co przychodziło tem łacniej, iż ówczesny trwały stan pokojowy państwa pruskiego, pośrodku okolnych zewsząd wojen, wpłynął niemało na wzmożenie wywozu i podniesienie cen zboża krajowego. Otworzono polskim właścicielom ziemskim łatwy, a niebezpieczny kredyt w instytucyach finansowych berlińskich. Niezaradni, nieprzewidujący, bogacili się tylko pozornie,

gdyż równolegle z dochodami mnożyli wydatki nieprodukcyjne, nie podnieśli istotnej wartości ziemi, a obciążyli ją lekką ręką przez ogromne zapisy hipoteczne na rzecz hojnego skarbu pruskiego, albo podstawionych przez niego instytucyi kredytowych, lub kapitalistów niemieckich. Tym sposobem, kaptując sobie ziemiaństwo, z góry gotowano jego usunięcie i wyzucie go z ojcowizny. Tymczasem już usuwano szlachtę zagonową z dóbr narodowych i starostw, zabranych do skarbu pruskiego, wbrew solennej zapowiedzi przeciwnej, a wydzierżawianych dzierżawcom generalnym niemieckim, którzy z kolei osadzali tutaj poddzierżawców Niemców. Co główna, starannie utrzymywano pożądaną w interesie rządowym pruskim przepaść pomiędzy panem a chłopem polskim, nie kwapiono się z uregulowaniem stosunków pańszczyźnianych, powstrzymywano pierwotną myśl uwłaszczenia wło-

ścian, niebawem całkiem ją porzucono, skutkiem stanowczej, osobistej opozycyi królewskiej. Wstrzymywano również z rozważnym rozmysłem rozwój miast, zazdrośnie strzegąc przewagi pruskiego przemysłu i zalewając kraj nowonabyty lichemi wyrobami pruskiej produkcyi wytwórczej. Nareszcie, bardzo wcześnie, a z dużą energią i znacznym nakładem pieniężnym, wzięto się do zaszczepienia kolonizacyi niemieckiej w obu nowych prowincyach polskich. Sprowadzono kolonistów z Meklemburga. Wirtembergii i aż z Holandyi. Pod tym względem głównie czynnym objawił się Schroetter w Prusach Nowo-Wschodnich, kiedy natomiast Voss w Południowych okazywał raczej pewną niechęć dla polityki kolonizacyjnej, uznając ją za niepraktyczną i nazbyt kosztowną. Wszakże, na wyraźne życzenie osobiste Fryderyka Wilhelma III., oraz skutkiem zalecenia Dyrektoryum Generalnego ber-

lińskiego, i tutaj również, w Prusach Południowych, robota kolonizacyjna poszła w tępie dość szybkiem, tak, iż zdążono rozkolonizować tutaj przeszło 10.000 kolonistów na przestrzeni kilkudziesięciu tysięcy morgów magdeburskich. Niestety, do tej roboty kolonizacyjnej i niektóre polskie arcyusłużne przyłożyły się ręce. Tymczasem w Warszawie, pod ojcowskiem okiem rządu pruskiego, ochoczo bawiło się i karnawałowało »towarzystwo«, nastrojone na szaloną nutę zapustną. Kraj ciemniał, ubożał, i, co najgorsza, słabnął w samowiedzy moralno-narodowej.

II.

KSIĘSTWO WARSZAWSKIE.

Trwała ta gospodarka lat jedenaście. Jesienią 1806, Napoleon pod Jeną i Auerstädtem złamał Prusy. Z końcem listopada t. r. Prusacy wynieśli się z Warszawy, aby do niej więcej nie wrócić; nazajutrz wkroczyli Francuzi; w grudniu zjechał Napoleon do naszego miasta. Po kilku tygodniach rządów tymczasowych, ustanowioną została, dekretem cesarskim ze stycznia 1807, Komisya Rządząca, do której weszli: Stanisław Potocki, Gutakowski, Działyński, Wybicki, Bieliński, Sobolewski i trzymający pióro Łuszczewski, pod prezydencyą Stanisława Małachowskiego, byłego marszałka sejmu wielkiego. Nadto, osobne wydziały władzy wykonawczej w sprawach bieżących oddano w ręce pięciu Dyrektorów: Józefa ks. Poniatowskiego

2

(wojna), Dembowskiego (skarb), Brezy (sprawy wewnętrzne), Aleksandra Potockiego (policya), Łubieńskiego (sprawiedliwość). Ks. Talleyrand sprawował obowiązki francuskiego pełnomocnika cesarskiego przy Komisyi rządzącej w Warszawie; Aleksander Batowski reprezentował Komisyę u boku cesarza Napoleona, po jego niezwłocznym wyjeździe z Warszawy na plac boju. Tutaj, w obozie, rozstrzygnięto losy wojny i kraju. Traktaty tylżyckie, w lipcu 1807, z dwóch ostatnich działów pruskich — z wyjątkiem Gdańska, uczynionego miastem wolnem, oraz obwodu białostockiego, oddanego Rosyi, — na obszarze 1,850 mil kwadratowych z ludnością przeszło dwóch milionów mieszkańców, utworzyły udzielne Księstwo Warszawskie, którego koronę książęcą przyznały, tytułem dziedzicznym, królowi saskiemu, Fryderykowi Augustowi, wnukowi przedostatniego króla polskiego

Augusta III. Księstwo niezwłocznie, zaraz w lipcu, otrzymało kartę konstytucyjną, nadaną od Napoleona, w rozwinięciu umów tylżyckich.

Fryderyk August Saski
Książę warszawski.

Religia rzymsko-katolicka za państwową ogłoszona. Uświęcone zostało zniesienie poddaństwa, równość wszystkich obywateli wobec prawa, powszechna i jednakowa wolność osobista; zachowane atoli

obowiązki pańszczyźniane, nietknięta zgoła strona agrarna sprawy włościańskiej. Żydzi zawieszeni na lat dziesięć w wykonywaniu praw politycznych, pozbawieni prawa nabywania dóbr nieruchomych, oraz poddani niektórym ograniczeniom pod względem prawa wyszynku i miejsca zamieszkania. Władza wykonawcza w osobie księcia złożona; prawodawcza — w sejmie dwuizbowym. Przy księciu atoli wyłączna inicyatywa prawodawcza, przy nim rozstrzygająca sankcya, on zwołuje i rozwiązuje sejmy. Przy jego boku Rada Stanu, z ministrów, referendarzy i radców stanu, opracowywa projekty prawodawcze, wymierza również jurysdykcyę administracyjną, stanowi oraz najwyższą instancyę kasacyjną. Senat złożony z biskupów, tudzież dostojników, dożywotnio przez panującego mianowanych; Izba — z 60 posłów szlacheckich od tyluż sejmików powiatowych i 40 deputowanych od

zgromadzeń okręgowych wszelkiego stanu, wskazanych ogólnym cenzusem wyborczym, bądź z majątku, bądź z zawodu. W Izbie rozprawy ścieśnione; wprowadzeni do niej i uprzywilejowani w niej członkowie rządu i Rady Stanu; wotowanie tajne, a prostą większością. Na czele pięciu ministeryów zostawieni ci sami poprzedni Dyrektorowie, z wyjątkiem teki spraw wewnętrznych i wyznań, powierzonej Łuszczewskiemu; Breza został ministrem sekretarzem Księstwa przy królu saskim.

Od Napoleona przy rządzie sasko-warszawskim funkcyonował stały pełnomocnik z półurzędową kompetencyą nadzorczą; czynność tę pełnili kolejno rezydenci francuscy Vincent, Serra, Bignon, ksiądz Pradt, i pod koniec powtórnie Bignon.

Księstwo podzielone zostało na sześć departamentów, odpowiadających dawnym regencyom: warszawski, kaliski, bydgoski,

poznański, płocki, i łomżyński. Podzielone odpowiednio na sześć dyecezyi biskupich, z prymasem arcybiskupem gnieźnieńskim, jako administratorem warszawskiej. Administracya kraju sposobem ściśle hierarchicznym, z pominięciem samorządu, zbudowana: na czele departamentów prefekci, powiatów — podprefekci, miast — burmistrze, mianowani przez panującego; gminom dani wójtowie, mianowani przez prefektów. Armia Księstwa na 30.000 co najmniej ludzi oznaczona. Wyłącznie krajowcy do urzędów duchownych i cywilnych dopuszczeni; do wojskowych zostawiony przystęp instruktorom francuskim. Język krajowy w rządzie, sądzie i wojsku obowiązkowy. Sam Fryderyk August, czysto, choć powolnie, mówiący po polsku, ilekroć osobiście przewodniczył na posiedzeniach rządu warszawskiego, nie dopuszczał przemówień francuskich, przestrzegając ściśle wyłącznego używa-

nia języka krajowego. Ordery cywilne i wojskowe — krajowe, z wyłączeniem atoli Pogoni.

W rozwinięciu konstytucyi francuskie kodeksy: cywilny Napoleona od maja 1808, handlowy od maja 1809, jakoteż organizacya sądowa i procedura cywilna, uczynione prawem obowiązującem w Księstwie, z pozostawieniem natomiast procedury karnej pruskiej.

Sejm pierwszy odprawiony na Zamku, pod laską Małachowskiego w Senacie, Tomasza Ostrowskiego w Izbie poselskiej, w marcu 1809: uchwalone wszystkie, uciążliwe a konieczne, wnioski podatkowe rządu, przyjęte prawo handlowe, przepisy przechodnie o prowadzeniu aktów stanu cywilnego, złagodzony obowiązujący system karny pruski.

W kwietniu 1809 wybuch piątej koalicyi i wojny austro-francuskiej, sprowadził Austryaków do Księstwa i Warszawy.

Zaprowadzone w Warszawie krótkie rządy wojskowe arcyksięcia Ferdynanda w imieniu cesarza Franciszka I. Rząd Księstwa z armią warszawską, pod dowództwem

Józef ks. Poniatowski
Minister wojny.

ks. Józefa Poniatowskiego, wycofując się przed przeważną potęgą austryacką, wkroczył do Galicyi, gdzie utworzony z kolei, w imieniu Napoleona, Rząd Tymczasowy Wojenny galicyjski pod prezydencyą Stan.

Zamoyskiego. Niebawem, po ostatecznej porażce Austryi, pokój wiedeński, w październiku 1809, przyłączył do Księstwa Warszawskiego Galicyę Zachodnią, Kraków z obwodem, oraz połowę kopalni wielickich i okręg zamoyski. Zwiększyło się Księstwo o 900 mil kwadratowych i $1^1/_2$ milj. mieszkańców. Liczba departamentów podniesiona do dziesięciu przez utworzenie czterech nowych: krakowskiego, radomskiego, lubelskiego i siedleckiego. Armia zdwojona. Francuskie prawo cywilne, handlowe, procedura i organizacya sądowa, obowiązujące na dotychczasowym obszarze Księstwa, wprowadzone zostały do nowych departamentów od sierpnia 1810, z pozostawieniem w nich natomiast procedury karnej austryackiej.

Sejm drugi i ostatni Księstwa, we wzmocnionym składzie przez dodanie 66 reprezentantów od nowych departamentów, został odprawiony na Zamku, pod laską

Ostrowskiego w Senacie, Stanisława Sołtyka w Izbie poselskiej, w grudniu 1811: wyrażone żale opozycyi na ciężki stan gospodarczy i finansowy, uchwalone je-

Tomasz Ostrowski
Prezes Senatu.

dnak niezbędne dla obronności kraju pomnożenie poborów, dodatkowe czopowe, monopol tytuniowy, ustalony procent prawny, przedłużone moratoryum, wprowadzone niektóre nowele prawa o osobach.

III.

KRÓLESTWO KONGRESOWE.

Wyprawa Napoleona do Moskwy w 1812 sprowadziła upadek Księstwa Warszawskiego. W grudniu t. r. Napoleon w ucieczce powrotnej przebiegł przez Warszawę. W lutym 1813 rząd Księstwa wraz z resztkami armii opuścił Warszawę, zajętą nazajutrz przez wojska rosyjskie, które wkrótce całe Księstwo objęły w posiadanie w imieniu cesarza Aleksandra I. W Warszawie, obok naczelnej władzy wojennej, sprawowanej przez feldmarszałka Barclay de Tolly, ustanowioną została w kwietniu 1813 Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego pod prezydencyą Łanskoja, jako generał-gubernatora całego kraju, wiceprezydencyą Nowosilcowa, a przy udziale Lubeckiego (sprawy wewnętrzne), Wawrzeckiego (spra-

wiedliwość), prusaka Colomba (skarb), i asyście ks. Adama Czartoryskiego dla ogólnego kierunku. Policmajstrem m. Warszawy został generał Swieczin. W maju 1814 ustanowiono Komitet Organizacyjny Wojskowy z dziewięciu generałów polskich pod prezydencyą W. Ks. Konstantego Pawłowicza, a właściwie pod przeważnym kierunkiem generała Henryka Dąbrowskiego, najstarszego rangą i znaczeniem wodza armii polskiej. Utworzono również Komitet Organizycyjny Cywilny pod prezydencyą Ostrowskiego, prezesa Senatu.

W maju 1815, na mocy traktatów kongresowych wiedeńskich między trzema mocarstwami podziałowemi, przy następnym akcesie króla saskiego, a pod ostateczną poręką ośmiu mocarstw kongresowych, z dotychczasowego Księstwa Warszawskiego — z wyjątkiem departamentów poznańskiego i bydgoskiego, oddanych

Prusakom, rektyfikacyi granicznej obok Wieliczki, przyznanej Austryi, i Krakowa z obwodem, uczynionego miastem wolnem, — utworzone zostało w dzisiejszych

Henryk Dąbrowski
Generał Jazdy, Senator Wojewoda.

swoich granicach, Królestwo Polskie i związane po wieczne czasy, w osobie cesarza Aleksandra I. Pawłowicza i jego następców, przez kartę ustawodawczą, tytułem dziedzicznym, z Cesarstwem ro-

syjskiem. Niezwłocznie, w maju 1815, przechodnia Rada Tymczasowa Księstwa przekształconą została w tym samym składzie osób — z wyjątkiem skarbu, powierzonego Matuszewiczowi, — na Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego, a obok niej ustanowiony Komitet Konstytucyjny pod prezydencyą Ostrowskiego. W czerwcu t. r. w katedrze świętojańskiej dopełniony akt uroczysty ogłoszenia Królestwa i odebrania przysięgi wiernopoddańczej na rzecz Cesarza i Króla Aleksandra I.

W połowie listopada 1815 Aleksander I. odbył pierwszy swój wjazd uroczysty do Warszawy. Podpisana przez niego karta konstytucyjna ogłoszoną została w dniu jego urodzin w grudniu t. r. Religia rzymsko-katolicka z innemi zrównana i tylko szczególnej opiece rządu zalecona. Korona królewska na wieczne czasy z cesarską rosyjską złączona. Panującego osoba święta i nietykalna. Rząd w jego spo-

czywa osobie. Przy nim sankcya i *veto* prawodawcze, tj. prawo zatwierdzania albo też wstrzymywania uchwał sejmowych, oraz wyłączny przywilej zwoływania, rozwiązywania i odkładania sejmów

Aleksander I.

dwuizbowych, wcielających władzę prawodawczą. Namiestnik królewski z Radą Stanu zastępuje i wyobraża monarchę. Sejmy, z imienia codwuletnie, złożone z Senatu dożywotniege, mianowanego od korony, w liczbie nie większej nad po-

łowę członków Izby niższej, oraz z Izby poselskiej, w liczbie 100 posłów szlacheckich i 67 deputowanych, obieranych na lat sześć, w drodze bezpośredniego obioru, na zasadzie umiarkowanego cenzusu wyborczego czynnego i biernego. Członkowie rządu od wotowania w sejmie wyłączeni; prawo głosu sejmujących nieuszczuplone; jawność sejmowania poręczona. Poręczona wolność osobista, wolność wyznań, wolność druku. Czynności ściśle rządowe powierzone Radzie Administracyjnej, złączonej w niektórym względzie, z Radą Stanu, a niezawisłej od niej we własnym zakresie wykonawczym. Radę Administracyjną, rodzaj właściwego gabinetu ministrów, składali ministrowie prezydujący w pięciu Komisyach Rządowych, czyli właściwych ministeryach, oraz osoby, umyślnie upoważnione od monarchy, pod prezydencyą namiestnika. Do wszelkich urzędów, cywil-

nych i wojskowych jedynie krajowcy dopuszczeni. Język krajowy w rządzie, sądzie i wojsku obowiązkowy. Wojsko, na stopie pokojowej 30,000 liczące, pod władzę W. Ks. Konstantego Pawłowicza, z tytułem naczelnego Wodza, oddane. W lipcu 1819 władza W. Ks. Konstantego jako Naczelnego Wodza, rozszerzoną została dodatkowo na utworzony w 1817 Oddzielny korpus litewski, oraz na gubernie wileńską, grodzieńską, mińską, wołyńską, podolską i obwód białostocki.

Namiestnikiem Królestwa mianowany generał ks. Zajączek; po jego zgonie w 1826 prawa namiestnikowskie na komplet Rady Administracyjnej, pod prezydencyą Walentego Sobolewskiego, zastępczo przelane. Ministrami prezydującymi w Komisyach rządzących byli: w Komisyi przychodów i skarbu — kolejno Matuszewicz, Węgleński, Lubecki: wojny — Wielhorski, po nim zastępczo Hauke;

3*

oświecenia publicznego i wyznań religijnych — Stanisław Potocki, po nim Stanisław Grabowski; sprawiedliwości — Wawrzecki, po nim Walenty Sobolewski, Marcin Badeni, Ignacy Sobolewski; spraw

Stanisław Potocki
Minister Ośw. Publ. i Wyzn. Rel.

wewnętrznych i policyi — Tadeusz Mostowski. Ministrem sekretarzem stanu Królestwa u boku monarchy w Petersburgu był Ignacy Sobolewski, po nim Stefan Grabowski. Komisarzem cesarskim u rządu

Królestwa w Warszawie był Nowosilcow, upoważniony nadto umyślnie, wraz z ks. Adamem Czartoryskim, do zasiadania w Radzie Administracyjnej.

Kraj, po odejściu dwóch departamentów pruskich w stosunku do ośmiu pozostałych podzielony został na osiem województw: mazowieckie, kaliskie, płockie, podlaskie, augustowskie, lubelskie, sandomierskie i krakowskie, oraz na tyleż dyecezyi rzymsko-katolickich z arcybiskupstwem warszawskiem i jedną chełmską b. grecko-unicką. Na arcybiskupstwie warszawskiem, ustanowionem na mocy konkordatu ze Stolicą Apostolską i bulli Piusa VII. z marca i czerwca 1818, zasiadł w październiku t. r. z tytułem prymasa Malczewski; później w grudniu 1819 — Hołowczyc; w lipcu 1824 — Skarszewski; w styczniu 1828 — Woronicz, po którego zgonie w grudniu 1829 stolica arcybiskupia przez czas dłuższy

pozostała nieobsadzoną. Wszystkich dziewięciu biskupów zasiadało w Senacie. Żydzi nie wykonywali praw politycznych. W 1816 założony w Warszawie uniwersytet Królewsko-Aleksandryjski w pięciu

Jan Paweł Woronicz
Prymas Arcybiskup Warszawski.

wydziałach: teologicznym, prawa i administracyi, medycyny, filozofii, nauk i sztuk pięknych. Założone wyższe szkoły: aplikacyjna wojskowa, politechniczna, leśnictwa, górnictwa w Kielcach, kadetów

w Kaliszu, instytut nauczycieli elementarnych w Łowiczu, seminaryum duchowne dla ewangelików, szkoła rabinów dla żydów i wiele innych Podniesione szkolnictwo średnie w szkołach wojewódzkich i wydziałowych, niższe — w elementarnych wiejskich i miejskich, zaprowadzone szkoły niedzielno-rzemieślnicze. W dobrach rządowych zniesiono w 1817 wszelkie powinności niestałe, niezamieszczone w tabelach prestacyjnych, a w 1820 rozpoczęto w tychże dobrach stopniowe oczynszowanie włościan. W 1818 zaprowadzona cenzura dla czasopism i książek: pierwszym cenzorem został Kalasanty Szaniawski, radca stanu, dyrektor generalny. W lutym 1825 wydany został Akt Dodatkowy do karty konstytucyjnej, znoszący jawność sejmowania, z wyjątkiem dwóch tylko formalnych posiedzeń zagajenia i zamknięcia sejmu.

Sejmów za Aleksandra I., przy osobi-

stej zawsze asystencyi monarchy, odprawiono trzy: w 1818, 1820 i 1825. Na sejmie 1818 uchwalona nowa ustawa hipoteczna, zniesienie moratoryum, prawo o rozgraniczeniu normalnem, przyjęty w zasadzie projekt nowego prawa karnego; odrzucony projekt prawa małżeńskiego: harmonia ustawodawcza zupełna i obiecująca. Na sejmie 1820 odrzucone projekty procedury karnej i statutu organicznego dla Senatu: harmonia ustawodawcza zakłócona. Na sejmie 1825 uchwalona nowa księga kodeksu cywilnego o osobach, dodatkowe przepisy o przywilejach i hipotekach, ufundowane Towarzystwo kredytowe ziemskie: dysharmonia ustawodawcza przez Akt Dodatkowy przysłoniona a zaostrzona.

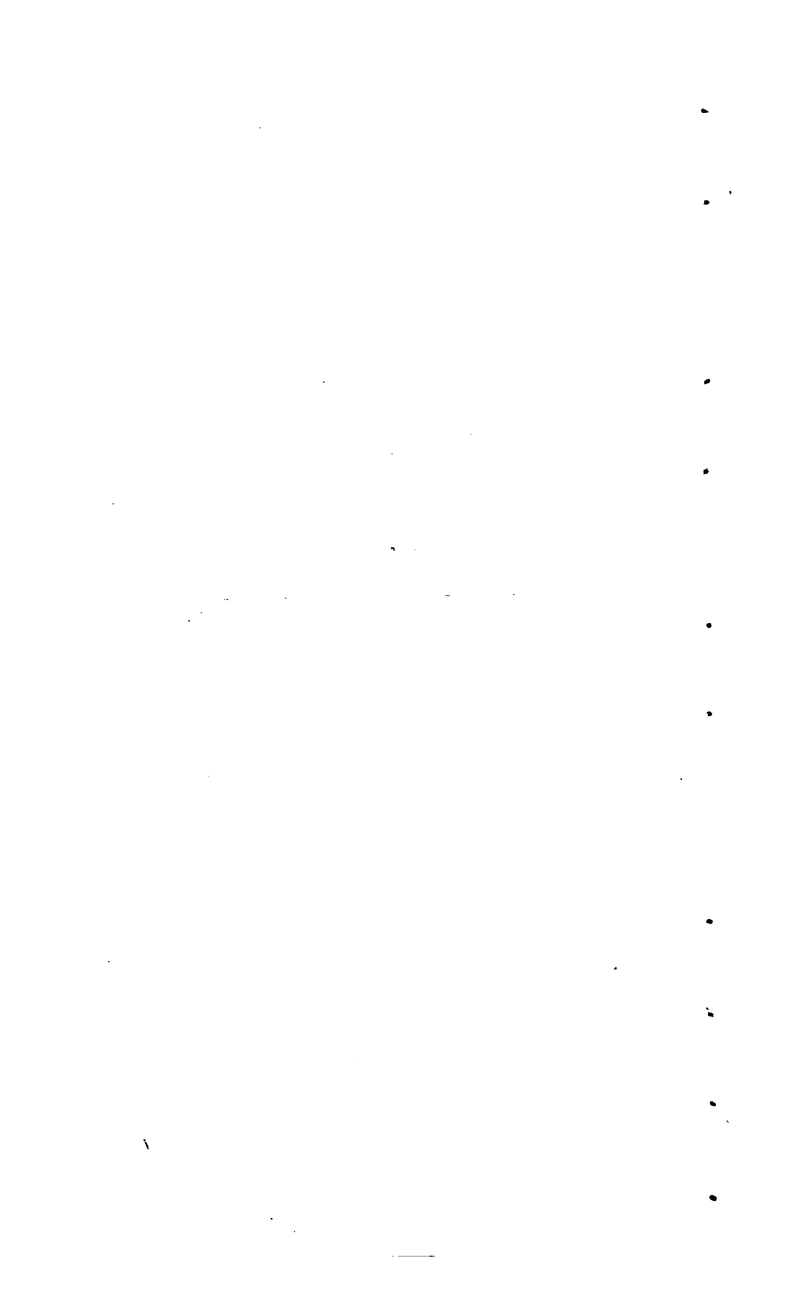
Po śmierci Aleksandra I., w grudniu 1825, skutkiem wcześniejszych aktów zrzeczenia się sukcesyi przez W. Ks. Konstantego w 1820 i 1822, objął rządy

Cesarz i Król Mikołaj I. Pawłowicz. Dla sprawy stanu, wynikłej w 1826, instalowany sąd sejmowy pod prezydencyą Piotra Bielińskiego w styczniu 1827, wydał wyrok w maju 1828, zawieszony od monarchy w sierpniu, zatwierdzony w grudniu t. r. Tegoż roku założony Bank Polski z funduszem 30 mil. złp. Budżet krajowy, doprowadzony do równowagi od Lubeckiego, bilansowany w wysokości przeszło 60 mil. złp. Armia na stopie pokojowej liczyła pod koniec 23,800 piechoty, 6,800 jazdy, 108 dział. Ludność kraju pod koniec wzrosła do blizko 4 milionów; Warszawy — do 150,000 mieszkańców. W maju 1829 Mikołaj I. z małżonką i synem, późniejszym Cesarzem Aleksandrem II., zjechał do Warszawy i dopełnił uroczyście obrzędu koronacyi królewskiej oraz zaprzysiężenia ustawy. W maju 1830 zjechał ponownie na czwarty i ostatni sejm Królestwa: uchwalony na

tym sejmie pomnik dla Aleksandra I., projekt o służebnościach pastwiska i wrębu, przepisy porządkowe o włóczęgach i domach poprawy, dodatkowe przepisy o hipotekach; odrzucony projekt prawa o małżeństwie, wniesione liczne petycye do tronu. Z końcem czerwca monarcha opuścił Warszawę.

IV.

NAMIESTNICTWO KS. PASKIEWICZA

Wypadki listopadowe i wojna polsko-rosyjska 1830—1831 sprowadziły upadek Królestwa Kongresowego. We wrześniu 1831 hr. Paskiewicz-Erywański zajął Warszawę i objął władzę pełnomocną nad krajem, sprawowaną pierwotnie w charakterze dowódcy naczelnego armii czynnej, aż do marca 1832. Obok niego, a pod jego kierunkiem, utworzono od września 1831 Rząd Tymczasowy w czterech wydziałach, do którego weszli: Strogonow (sprawy wewnętrzne i policya), Fuhrman (skarb), Rautenstrauch (oświecenie i wyznania), Kossecki (sprawiedliwość), pod prezydencyą naprzód radcy tajnego Engela, potem, po jego dymisyi, od lutego 1832 — samego hr. Paskiewicza, podniesionego do godności księcia war-

szawskiego. Statut Organiczny, wydany w lutym, ogłoszony w marcu 1832, miał utrwalić narazie zarząd Królestwa na zasadach pewnej autonomii wewnętrznej, stanowiąc zarazem przejście do doskonalszego zespolenia z Cesarstwem. Równocześnie ks. Paskiewicz mianowany namiestnikiem. Statut, zresztą w pewnej tylko części formalnej wykonany, a niebawem poddany zasadniczym modyfikacyom w szczegółach, wcielił wojsko krajowe do armii Cesarstwa, przywrócił — bez Komisyi wojny, oraz łącząc w jedną Komisyę spraw wewnętrznych a oświecenia i wyznań, — nazwę Rady Administracyjnej, z tytułem dyrektorów zamiast poprzednich ministrów prezydujących, w osobistym zresztą składzie Rządu Tymczasowego, przywrócił nazwę Rady Stanu oraz ministra sekretarza stanu, którego funkcye pełnił nadal Stefan Grabowski, zastąpiony w późniejszych czasach kolejno

przez Turkułła, Tymowskiego, Łęskiego i Płatonowa. W Radzie Administracyjnej oraz kancelaryi namiestnikowskiej uczyniono urzędowym język rosyjski, dozwalając jedynie sposobem wyjątku nieświadomym tego języka dawniejszym członkom rządu wysłowiać się w języku francuskim. W maju 1832 założony kamień węgielny pod cytadelę Aleksandrowską. Po dokonanem w marcu 1833 złączeniu Komisyi spraw wewnętrznych, duchownych i oświecenia publicznego, a po ustąpieniu wstrzemięźliwego Strogonowa, stanął na jej czele od 1834 generał adjutant Gołowin, wyjątkowo przedsiębiorczy i czynny, zastąpiony później na tem ważnem stanowisku przez kolejnych dyrektorów: gen. Szypowa, Storożenkę i Muchanowa. T. r. utworzona dyecezya prawosławna warszawska z najprzewielebniejszym Antoniuszem, jako pierwszym biskupem, podniesiona w 1840 na arcybiskupstwo war-

szawsko-nowogieorgiewskie. W myśl wydanej w 1833 nowej ustawy gimnazyalnej, dotychczasowe szkoły wojewódzkie przekształcone zostały na gimnazya dwuwydziałowe filologiczno-techniczne; zarazem, zamiast dotychczasowych dozorów szkolnych, powierzony został właściwym dyrektorom gimnazyalnym nadzór zwierzchni nad szkołami elementarnemi wiejskiemi i miejskiemi.

W październiku 1835 cesarz Mikołaj I. zjechał do Warszawy; do deputacyi obywatelskiej w Łazienkach wyrzeczone zostały słowa napomnienia.

W lipcu 1836 wydane nowe przepisy o wywodzie szlachectwa, utworzona dla ich stosowania Heroldya przy Radzie Stanu, zaprowadzone przy komisyach wojewódzkich deputacye szlacheckie dla utrzymywania ksiąg szlacheckich miejscowych. T. r. wydane nowe prawo o małżeństwie, urządzające, między innemi, małżeństwa mieszane pomiędzy osobami wy-

znania prawosławnego a rzymsko-katolickiego. W marcu 1837 województwa przekształcone na gubernie, komisye wojewódzkie na rządy gubernialne, ich prezydenci na gubernatorów cywilnych; jednocześnie język rosyjski wprowadzony zamiast francuskiego do sekretaryatu stanu. W lipcu t. r. odbyło się uroczyste poświęcenie prawosławnego soboru św. Trójcy przy ulicy Miodowej. W grudniu 1839 utworzony został Okrąg naukowy warszawski z kuratorem na czele, postawiony w zależności od ministeryum oświaty w Petersburgu; pierwszym kuratorem został gen. Okuniew, jego pomocnikiem a później zastępcą — czynny i ambitny Paweł Muchanow. W miejsce zwiniętego w 1831 uniwersytetu Aleksandryjskiego i innych szkół wyższych, zaprowadzono w maju 1840 klasy dodatkowe przy gimnazyum gubernialnem warszawskiem oraz kursa

prawne dla wychowańców z Królestwa w Petersburgu i Moskwie.

We wrześniu 1841 zniesiona Rada Stanu i urządzone w Warszawie IX i X Departamenty Rządzącego Senatu; równocześnie zaprowadzona stopa mennicza rosyjska na ruble i kopiejki zamiast złotych polskich i groszy, i wydane odpowiednie zarządzenia dla rachunkowości administracyjnej oraz emisyi Banku Polskiego. T. r. odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika na placu Saskim, wystawionego osobom poległym 29 listopada 1830. Budowa pierwszej kolei warszawsko-wiedeńskiej, w miejsce koncesyonaryusza Steinkellera, podjęta staraniem skarbu. W sierpniu 1844 kraj podzielony na pięć gubernii: warszawską (z kaliskiej i mazowieckiej), lubelską (z podlaskiej i lubelskiej), radomską (z sandomierskiej i kieleckiej), płocką i augustowską. W czerwcu 1846 ogłoszono ważne przepisy agrarne, ogra-

niczające zasadniczo właścicieli wsi i miast prywatnych w dowolnem zarządzaniu ziemią, posiadaną przez włościan: wydany dla właścicieli zakaz nietylko samowolnego rugowania włościan, lecz oraz uszczuplania ich gruntów i przyłączania pustek powłościańskich do gruntów dworskich; władzom administracyjnym zlecona opieka nad włościaństwem, w wypadku sporów z właścicielem o powinności pańszczyźniane, a w szczególności nadzór nad dobrowolnemi umowami o oczynszowanie; nadto, w listopadzie t. r., zniesiona zupełnie znaczna ilość darmoch rozmaitej nazwy. Celowem wykonaniem i rozwinięciem tych zarządzeń zajął się niezwykle ruchliwy i wpływowy dyrektor Storożenko, przewodniczący wtedy w Komisyi spraw wewnętrznych, duchownych i oświecenia, gdzie zarazem utworzono oddzielną sekcyę włościańską. W marcu 1847 zamiast kodeksu karnego sejmo-

wego z 1818, wprowadzono nowy kodeks kar głównych i poprawczych, będący niemal dosłownym przekładem rosyjskiego zwodu karnego z 1845, przyczem w motywach ukazowych stwierdzoną została konieczność, »ażeby nowe ustawy Królestwa były o ile możności zbliżone do przepisów, dla Cesarstwa wydanych«.

W sierpniu 1847 zawarto konkordat ze Stolicą Apostolską, w pewnej tylko części uskuteczniony, mający urządzić nominacyę biskupów i sufraganów, ich stosunki z Rzymem za pośrednictwem ministeryów spraw wewnętrznych i zagranicznych w Petersburgu, oraz ich stosunek do władz miejscowych i kompetencyę dyecezyalną, z pominięciem atoli sprawy małżeństw mieszanych, nuncyatury i innych. Stolica arcybiskupia warszawska, z tytułem metropolity, zamiast prymasowskiego, objęta po dłuższej przerwie, w styczniu 1837, przez Choromańskiego,

po jego zgonie w lutym 1838, pozostała wakującą, administrowana z kolei przez sufraganów Chmielewskiego do września 1844 i Fijałkowskiego do 1856. W czerwcu 1849 ustanowieni zostali marszałkowie szlachty w każdej gubernii dla przewodniczenia deputacyom szlacheckim, upoważnieni także do pewnych funkcyi dobroczynnych oraz wyrażania gubernatorom spostrzeżeń względem stanu i potrzeb gubernii. Po ograniczeniu komór wewnętrznych w 1842, ostatecznie w październiku 1850 zniesioną została pograniczna linia celna między Królestwem a Cesarstwem. Jednocześnie, po przeistoczeniu krajowej dyrekcyi poczt na XIII okrąg pocztowy, w marcu 1851 wprowadzono do czynności pocztowych język rosyjski.

Po raz ostatni zjechał cesarz Mikołaj I. do Warszawy jesienią 1853. Skutkiem wybuchłej tymczasem wojny tureckiej,

ks. Paskiewicz, mianowany wodzem naczelnym armii południowej i zachodniej, opuścił Warszawę w kwietniu 1854, udając się nad Dunaj, zastąpiony w zarządzie kraju, podczas kilkomiesięcznej swej nieobecności, przez gubernatora wojennego Warszawy gen. Rüdigera.

V.

CZASY PRZEJŚCIOWE

W marcu 1855, po zgonie Mikołaja I. wstąpił na tron Cesarz Aleksander II. Mikołajewicz, koronowany w Moskwie na Samowładcę Wszechrosyjskiego, Króla Polskiego, W. Ks. Finlandzkiego. Po śmierci ks. Paskiewicza w lutym 1856, przez dni kilka nadzór naczelny nad krajem powierzony zastępczo członkowi Rady Administracyjnej generał-adjutantowi Wincentemu Krasińskiemu, aż do przyjazdu nowego namiestnika, ks. Gorczakowa. W maju 1856 nowy monarcha zjechał do Warszawy i w dwukrotnych przemówieniach do marszałków oraz zgromadzonej szlachty w Łazienkach zapowiedział »zapomnienie przeszłości«, ostrzegając przed »marzeniami«.

Rokowania, podjęte ze Stolicą Apostol-

ską i nuncyuszem Chigi, wysłanym na koronacyę do Moskwy, doprowadziły do prekonizacyi Fijałkowskiego na arcybiskupstwo warszawskie w październiku 1856, który, objąwszy paliusz w styczniu 1857, niezwłocznie przystąpił do skompletowania zmniejszonej w dwóch trzecich kapituły warszawskiej i wyświęcił biskupów kujawskiego i podlaskiego. W czerwcu 1857 otwarta w Warszawie akademia medyko-chirurgiczna; w listopadzie założone Towarzystwo rolnicze, ogniskujące na wielką skalę, w składzie 4.000 członków, opinię publiczną stanu ziemiańskiego. W grudniu 1858 wydana instrukcya, ułatwiająca polubowne umowy czynszowe, faktycznie uniemożliwione dotychczas skutkiem stosowania przepisów z 1846. W tym to czasie przejściowym przypadły dwukrotne jeszcze przyjazdy do Warszawy Cesarza Aleksandra II, w 1858 i 1860.

Z początkiem 1861, wedle wskazówek

doradczych Aleksandra margrabiego Wielopolskiego, podjęto próbę przekształceń zasadniczych w organizacyi kraju w duchu autonomicznym pierwotnych intencyi Sta-

Aleksander Wielopolski
Naczelnik Rządu Cywilnego.

tutu Organicznego z 1832. Na mocy ukazów z marca 1861 została przywróconą zniesiona od lat dwudziestu Rada Stanu, z dość obszernemi atrybucyami w zakresie zarządu, nadzoru, oraz przygotowa-

wczej kompetencyi prawodawczej. Ustanowiono, jako instytucye samorządu wiejskiego i miejskiego, obieralne rady gubernialne i powiatowe, obradujące nad sprawami gubernii i powiatu, dorocznie i cokwartalnie, z prawem asystencyi gubernatora i naczelnika powiatu, przy drzwiach zamkniętych, szwankujące pod względem realnej podstawy wykonawczej i finansowej. Ustanowiono oraz obieralne rady miejskie, z warszawską na czele, obdarzone istotniejszą władzą, gdyż bezpośrednią nad magistratami dyrektywą. Sprawy wyznań i oświecenia oddzielono od Komisyi spraw wewnętrznych, skąd zawczasu usunięty Muchanow, który od doby namiestnictwa ks. Gorczakowa właściwie był dzierżył główny ster zarządu cywilnego, i powierzono przywróconej osobnej Komisyi wyznań religijnych i oświecenia publicznego, na czele której postawiony Wielopolski; zwinięto zarazem Okrąg

naukowy warszawski. Natomiast w kwietniu t. r. zamknięte Towarzystwo rolnicze; równocześnie i zarząd Komisyi sprawiedliwości objęty czasowo przez margrabiego Wielopolskiego.

Skutkiem choroby, a niebawem śmierci Gorczakowa, w maju t. r. władza namiestnikowska czasowo oddana gen. Suchozanetowi, mającemu do pomocy gen. Merchelewicza. Wszakże po nieprzyjętej w lipcu dymisyi Wielopolskiego, nastąpiło już w sierpniu odwołanie Suchozaneta, mianowanie namiestnikiem hr. Lamberta. Skutkiem przecie choroby Lamberta i śmierci wojennego gubernatora i dyrektora Komisyi spraw wewnętrznych Gersztencweiga, znowuż w październiku czasowe czynności namiestnikowskie powtórnie powierzone Suchozanetowi, co spowodowało już w początku listopada złożenie przez Wielopolskiego prezydencyi w Komisyach sprawiedliwości oraz wyznań i oświecenia,

gdzie zastąpiony został przez Dembowskiego i Hubego, oraz wyjazd jego do Petersburga. Równocześnie jednak, po trzytygodniowem urzędowaniu odwołany w listopadzie powtórnie Suchozanet, i namiestnikiem mianowany gen. Lüders, przy którym został gubernatorem wojennym warszawskim oraz zastępcą namiestnika w Radzie Administracyjnej gen. Krzyżanowski, zaś dyrektorem Komisyi spraw wewnętrznych bar. Kruzenstern.

Kilkomiesięczny tymczasem pobyt Wielopolskiego w Petersburgu stał się punktem wyjścia nowej i ostatecznej próby przekształcenia organizacyi kraju już raczej w duchu ustaw z 1815. Po śmierci Fijałkowskiego w październiku 1861 i przejściowej administracyi Białobrzeskiego, obecnie w styczniu 1862, z polecenia Wielopolskiego, Feliński śpiesznie prekonizowany w Rzymie i zaraz konsekrowany w Petersburgu na arcybiskupa-

metropolitę warszawskiego. W maju 1862 ogłoszona nowa ustawa o wychowaniu publicznem: urządzone na nowych zasadach szkoły początkowe, powiatowe (realne), gimnazya, Instytut Maryjski przeniesiony

Dr. J. Mianowski
Rektor Szkoły Głównej.

z N. Aleksandryi do Warszawy, stworzona Szkoła Główna w czterech wydziałach: lekarskim, prawnym, matematyczno-fizycznym i filologiczno-historycznym, na rektora powołany Mianowski. W początku

czerwca t. r. ogłoszono ustawę o równouprawnieniu żydów: przyznano im nieograniczone prawo zamieszkiwania w Królestwie, nabywania dóbr nieruchomych, wiarygodnego świadczenia sądowego; przydano zakaz, pod nieważnością, sporządzania dokumentów umownych w języku hebrajskim, żydowsko-niemieckim, albo wogóle alfabetem hebrajskim. Jednocześnie, w rozwinięciu wcześniejszych przepisów z 1858 i 1861, wydane zostało prawo o oczynszowaniu obowiązkowem włościan. Nareszcie również w czerwcu t. r. wydano ukaz, urządzający na nowych zasadach naczelną władzę krajową: przekształcone i rozwinięte pełnomocnictwo namiestnika; przydani mu, w charakterze dwóch władz odrębnych Dowódca wojsk konsystujących w Królestwie, oraz Naczelnik rządu cywilnego, jako zwierzchnik bezpośredni Komisyi rządowych i przewodniczący zastępczo w Radzie Administra-

cyjnej. Namiestnikiem mianowany W. Ks. Konstanty Mikołajewicz, już w lipcu przybyły do Warszawy; przy nim dowódcą wojsk — gen. Ramsay, naczelnikiem rządu cywilnego — Wielopolski. Na czele Komisyi spraw wewnętrznych postawiony Łuszczewski, wyznań i oświaty — Krzywicki. Przedsięwzięto rozległe prace przygotowawcze w głównych gałęziach administracyi i prawodawstwa. Atoli wypadki krajowe, podobnież jak były powstrzymały poprzednią inicyatywę z 1861, tak z kolei zniszczyły obszerniejszą próbę z 1862.

—•••—

VI.

NAMIESTNICTWO HR. BERGA.

W marcu 1863 na miejsce generała Ramsaya powołany został generał-adjutant Berg. Po kilkakrotnych, od kwietnia, prośbach o dymisyę, Wielopolski w lipcu za urlopem wyjechał z kraju, na jego miejsce przewodnictwo w Radzie Administracyjnej włożono na gen. Berga. We wrześniu W. Ks. Konstanty opuścił Warszawę; Wielopolski urzędownie ze służby uwolniony; władza namiestnikowska zastępczo przelana na gen. Berga. Niebawem, po urzędownem odwołaniu W. Ks. Konstantego, z końcem października, gen. Berg mianowany został namiestnikiem; przy jego boku ustanowiony w grudniu zarząd generał-policmajstra Królestwa, pod kierunkiem gen. Trepowa. Równocześnie hr. Milutin powołany został do

Petersburga, w celu wygotowania, na nowych zasadach najdoskonalszego zjednoczenia Królestwa z państwowością rosyjską, odpowiednich projektów zupełnej reorganizacyi administracyjnej i prawodawczej Królestwa wogóle, zaś tutejszych stosunków włościańskich w szczególności.

W początku 1864 utworzony został w Petersburgu Komitet do spraw Królestwa Polskiego, z pięciu członków, pod własną prezydencyą monarchy lub umyślnie wyznaczonej w jego zastępstwie osoby, jako naczelna instytucya doradczo-prawodawcza w przedmiocie zamierzanych reform oraz dla zapewnienia im pożądanej jednolitości pod względem państwowym. Po krótkim oryentacyjnym objeździe Królestwa Polskiego przez Milutina i głównych jego spółpracowników: ks. Czerkaskiego, senatora Arcimowicza i pisarza Samarina, niebawem znalazła rozwiązanie sprawa najważniejsza — wło-

ściańska. Już w początku marca 1864 ogłoszono ukazy o uwłaszczeniu włościan i urządzeniu gminnem. Zamiast poprzedniej ustopniowanej próby czynszowniczej z 1858 i 1862, przeprowadzona została nowa zasada niezwłocznego, pełnego uwłaszczenia włościańskich gruntów wraz z budowlami i inwentarzem, za indemnizacyą prawną na rzecz właścicieli, pod postacią wynagrodzenia likwidacyjnego, według ustalonej z urzędu szacunkowej stopy powinności, skapitalizowanych na 6%, z zachowaniem atoli, w myśl wskazówki udzielonej przez ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego, prawa włościan do służebności i użytków, z zastrzeżeniem nadto wyłącznego dla włościan przywileju brania w zastaw lub nabywania uwłaszczonych osad, obok zakazu, pod nieważnością, dzielenia tych osad poniżej sześciu morgów. Zarazem, zamiast dotychczasowego, patrymonialnego porządku ad-

ministracyi gminnej z 1809, 1815, zostawionego w rysach głównych jeszcze w 1858, przeprowadzona została nowa zasada formalnego samorządu gminnego, złączonego bezpośrednio z administracyą centralną i podporządkowanego jej nadzorowi, jako ostatnie ogniwo zwartej i jednolitej organizacyi władz ogólno-państwowych. Obok właściwej, czysto włościańskiej gromady wiejskiej, przedstawionej przez zebrania gromadzkie a rządzonej przez sołtysa, zaprowadzona wszechstanowa, czyli właściwie dwustanowa gmina wiejska, skąd w drodze cokwartalnych zebrań gminnych powszechnych, z wyłączeniem atoli osób duchownych oraz będących pod sądem, śledztwem lub dozorem, obieralni członkowie pierwotnego, ciasnej kompetencyi lecz bezapelacyjnego sądu gminnego, wójtowie wszelkiego stanu, jako administracyjni naczelnicy gminy, i sołtysi wyłącznie z włościan, podlegający obadwaj kierun-

kowi, zatwierdzeniu lub uwolnieniu ze strony właściwego gubernatora lub naczelnika powiatu, i zjednoczeni tym sposobem z powszechnym systematem hierarchii administracyjnej. Wcielenie nowej organizacyi gminnej, mającej na celu skonsolidowanie stanu włościańskiego w społeczeństwie, istotnie wydało zamierzane rezultaty: pierwsze wybory dały z liczby wójtów 78% włościan, 13% obywateli, 9% innych stanów, zaś z liczby ławników, w tymże porządku, 87% 6%, 7%; wszakże na utrzymanie zarządu gminnego przypadło około 80% wydatków gminnych.

W Warszawie utworzono Komitet urządzający, — formalnie pod prezydencyą namiestnika, faktycznie przez pierwsze dwa lata kierowany przez Milutina, różniącego się z hr. Bergiem w pojęciu niektórych spraw zasadniczych, — pierwotnie przeznaczony dla wykonania ukazów o uwłaszczeniu, później rozszerzony dla celów

reorganizacyi kraju, i, w miarę kasaty centralnych urzędów krajowych, kolejno a sposobem przechodnim przejmujący ich kompetencyę. Przy tym Komitecie powstały władze pomocnicze: komisya likwidacyjna pod senatorem Braunschweigem, prawna pod Gotowcewem, centralna włościańska pod nadzwyczaj czynnym senatorem Sołowiewem.

W listopadzie 1864 zarząd wyznań odłączony od Komisyi wyznań i oświaty i przywrócony Komisyi spraw wewnętrznych i duchownych pod dyrekcyą naprzód ks. Czerkasskiego, potem Braunschweiga. T. r. ustawa o duchowieństwie zakonnem rzymsko-katolickiem wskazała klasztory etatowe ze stałą liczbą zakonników, nieetatowe ulegające stopniowemu, inne niezwłocznemu zwinięciu. Niebawem zaś, 1865 ustawa o duchowieństwie świeckiem zaprowadziła podział dyecezyalny na arcybiskupstwo warszawskie i siedm

biskupstw: płockie, lubelskie, sandomierskie, kieleckie, augustowskie (sejneńskie), kujawsko-kaliskie, podlaskie, skasowane później w 1867 i złączone z lubelskiem; ustaliła, wzamian zakończonej sekularyzacyi dóbr poduchownych, stały etat rządowy około 800 tysięcy rs., przepisała porządek stosunków między duchowieństwem, a organami miejscowych i centralnych władz rządowych; poczem już w styczniu 1867 utworzony, oddzielnie od Komisyi spraw wewnętrznych, Zarząd wyznań obcych w Królestwie Polskiem, t. j. rzymsko-katolickiege, ewangelickiego i mojżeszowego pod kierunkiem Sergiusza Mochanowa, zwinięty z kolei w lipcu 1871 i przeniesiony ostatecznie do departamentu wyznań obcych przy ministeryum spraw wewnętrznych w Petersburgu.

W maju 1866 zwinięty, w osobie Płatonowa, sekretaryat stanu Królestwa Polskiego i zastąpiony przez Własną J. C. M.

Kancelaryę pod zarządem naprzód Milutina, później, po jego uwolnieniu z końcem t. r., Nabokowa. W grudniu 1866 wydana ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym oraz straży ziemskiej i zaprowadzony nowy podział kraju na dziesięć, zamiast pięciu, gubernii i 84 powiatów, przyczem także funkcyonujące pomyślnie od przeszło półwieku Towarzystwo ubezpieczeniowe uległo reorganizacyi w drodze zniesienia dyrekcyi generalnej i rozdania zarządu ubezpieczeń oddzielnym wydziałom przy rządach gubernialnych. Na mocy upoważnienia z 1867, Komitet urządzający w ciągu 1869 i 1870 zamienił 366 miast i miasteczek na wsie i osady, zachowując dla 114 większych jednostek miejskich nazwę i charakter miast. Porządek prawny wszędzie już w kraju zupełnie został przywrócony. Latem 1867 Cesarz Aleksander II zjechał do Warszawy. W marcu t. r. zwinięta

Rada Stanu Królestwa Polskiego, w czerwcu — administracyjna, przyczem w ukazie wyrażona wola Najwyższa o potrzebie zwinięcia wszelkich władz centralnych krajowych i przeniesienia ich do właściwych organów centralnych ogólno-państwowych w Petersburgu.

W rozwinięciu tego wskazania z liczby czterech Komisyi rządowych, najpierw w maju 1867 zwinięta Komisya oświecenia i przekształcona na przywrócony Okrąg naukowy warszawski, z dotyczasowym jej dyrektorem, Wittem, jako pierwszym kuratorem; w miejsce ustawy o wychowaniu 1862 wydane nowe przepisy o szkołach początkowych, seminaryach nauczycielskich, zakładach naukowych prywatnych; po zwiedzeniu kraju przez ministra oświaty, hr. Tołstoja, b. Szkoła Główna przekształcona w czerwcu 1869 na uniwersytet warszawski, z r. st. Piotrem Ławrowskim, jako pierwszym rektorem;

rozciągnięta wreszcie w lipcu 1872 na Królestwo Polskie ustawa gimnazyalna Cesarstwa 1871, z wyłączeniem kuratorów honorowych i internatów. Druga zniesiona w marcu 1868 Komisya spraw wewnętrznych. Trzecia Komisya skarbu pod dyrekcyą kolejną Bagniewskiego, Koszelewa i Markusa, zastąpiona w 1867 przez tymczasowy zarząd skarbowy, po włączeniu budżetu krajowego do ogólno-państwowego i zamknięciu mennicy warszawskiej w 1868, zwinięta ostatecznie w lipcu 1869. W końcu Komisya sprawiedliwości, zostawiona pod dyrekcyą Wosińskiego, zwinięta została w lipcu 1877 a zarazem zniesiony IX i X Departamenty warszawskie senatu i Królestwo Polskie przekształcone na okrąg izby sądowej warszawskiej, z Gerardem jako pierwszym starszym prezesem.

Kraj jednocześnie obdarzony powszechną reformą sądową, z zaleceniem, na

mocy uchwały Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, iż »przy nowem urządzeniu sądów należy mieć stale na uwadze nietylko ogólnie przyjęte zasady prawne, ale przeważnie interesy państwowe i interesy większości mieszkańców, powołanej przez rząd do nowego życia obywatelskiego«. Wprowadzone ustawy sądowe Cesarza Aleksandra II, ogólno-państwowa organizacya państwowa, z sędziami pokoju z urzędu, sądem gminnym z wyboru, zatwierdzanym przy udziale gubernatorów, a zawieszanym przez ministeryum, wyborczym częściowo sądem handlowym warszawskim, jak również ogólno-państwowa procedura cywilna i karna, ustawa o karach, wymierzanych przez sądy pokoju, i kodeks karny z 1866; pozostawione zaś narazie krajowe materyalne prawo cywilne, handlowe i hipoteczne. Wcześniej jeszcze, od 1871, zawieszone zostało wydawnictwo *Dziennika praw Królestwa Pol-*

skiego, z zastosowaniem natomiast ogólnopaństwowej publikacyi sankcyi prawodawczych.

Równolegle, po śmierci hr. Berga w styczniu 1874, zwinięta godność namiestnikowska i Naczelnikiem kraju mianowany hr. Kotzebue, w charakterze generał-gubernatora i dowódcy wojsk okręgu warszawskiego. W maju 1875 nastąpiło przyłączenie b. grecko-unickiego wyznania w Królestwie Polskiem do kościoła prawosławnego, przyczem b. grecko-unicka dyecezya chełmska złączoną została z prawosławną archidyecezyą chełmsko-warszawską, mającą odtąd wikaryuszem prawosławnego biskupa lubelskiego. Po zwinięciu w 1871 Komitetu urządzającego, czynności komisyi prawnej przelane były, aż do 1876, do II wydziału Własnej J. C. M. Kancelaryi pod zarządem ks. Urusowa, czynności w rzeczach włościańskich tymczasowo, aż do 1879, przeniesione do

ministeryum spraw wewnętrznych. Własna J. C. M. Kancelarya do spraw Królestwa Polskiego zwinięta została w 1876, a Komitet do spraw Królestwa Polskiego najpóźniej, w 1881; wszakże w ogólności już od 1876 można uważać za wykończone w najcelniejszych zarysach ogromne dzieło zjednoczenia Królestwa Polskiego z porządkiem powszechno-państwowym pod względem prawodawczym i administracyjnym.

VII.

CZASY NAJNOWSZE

W początku 1880, po uwolnieniu hr. Kotzebuego, zarząd kraju, w duchu raczej pacyfikacyjnym, objął generał Albedyński. Z zamknięciem kilkunastoletniej ery zasadniczych przeobrażeń, nastąpiła doba wypoczynku, nader przydatna dla wdrożenia kraju do nowych form bytu, opartych na ścisłem zespoleniu z państwowością rosyjską, ku czemu też nader była odpowiednia, w swoich formach towarzyskich i administracyjnych, postać i metoda rządzenia nowego Naczelnika kraju.

Rozkazem Najwyższym z 1882 liczba godzin wykładowych języka polskiego w szkołach średnich rządowych podniesiona z 12 do 19, na równi z innemi dodatkowemi wykładami języków nowożytnych, francuskiego i niemieckiego; na

uniwersytecie warszawskim zaprowadzono katedrę filologii słowiańskiej w zakresie historyi literatury polskiej. Zarząd oświaty krajowej piastował atoli jeszcze od 1879, po Wittem, rz. r. t. Apuchtin, rozwijając wszechstronną i konsekwentną działalność w ciągu nieprzerwanego 17-letniego urzędowania na kuratorstwie warszawskiem.

W marcu 1883, po zgonie Cesarza Aleksandra II. objął rządy Cesarz Aleksander III. Aleksandrowicz. W czerwcu t. r. po zmarłym gen. Albedyńskim, Naczelnikiem kraju został generał-adjutant Hurko. T. r., po zrzeczeniu się w marcu ks. Felińskiego, który w czerwcu 1863 był opuścił Warszawę, biskup płocki i kujawski ks. Wincenty Chościak-Popiel, odbył w czerwcu ingres na archidyecezyę warszawską. We wrześniu 1884 Cesarz Aleksander III. zjechał do Warszawy. Ujawniło się znaczne podniesienie kraju

pod względem ekonomicznym. Po założeniu w Warszawie w 1870 i 1871 pierwszego prywatnego banku akcyjnego i Towarzystwa kredytowego miejskiego, po stworzeniu głównych linii kolejowych w. 1847, 1862, 1867, 1877, wzmagała się z każdym rokiem przedsiębiorczość prywatna w kierunku przemysłowym i handlowym, pod hasłem »pracy organicznej«. Dobudowane obecnie do istniejących nowe odnogi kolejowe: w 1884 staraniem rządu nadnarwiańska, siedlecko-małkińska, brzesko-chełmska, a zwłaszcza w roku 1885, za koncesyą prywatną, dąbrowska, czyniły wszakże zadość niektórym tylko najpierwszym potrzebom. W 1886 b. Bank polski przekształcony na filię Banku państwa. T. r. poświęcony w Częstochowie pomnik Cesarza Aleksandra II. W roku 1889 dwumilionowy fundusz użyteczności ogólnej przy Towarzystwie kredytowem ziemskiem przelany został do Banku włościańskiego,

otwierającego czynności w Królestwie. W 1890 objawił się silny ruch wychodźczy do Ameryki z gubernii Królestwa, skąd emigrowało zrazu kilkadziesiąt tysięcy ludzi. W 1891 rozciągnięto na gubernię piotrkowską i warszawską przepisy z 1882 i 1886 o inspekcyi fabrycznej, rozszerzone następnie, od 1897, na inne gubernie Królestwa. W 1893 utworzony oddzielny korpus straży celnej pod zawiadywaniem ministeryum skarbu, oraz wydane przepisy o prowadzeniu rachunkowości i korespondencyi w Towarzystwie kredytowem ziemskiem w języku urzędowym, w terminie trzechletnim, następnie odłożonym dla dyrekcyi szczegółowych Towarzystwa do 1900. T. r. ustanowiony urząd agenta rosyjskiego do spraw wyznania rzymsko katolickiego przy Watykanie, sprawowany kolejno przez szambelana Izwolskiego i rz. r. st. Czarykowa; zaś w radzie państwa podjęto prace nad

kodyfikacyą przepisów, dotyczących Kościoła rzymsko-katolickiego, zakończone ostatecznie w 1896. Przy osobie generał-gubernatora warszawskiego utworzono urząd pomocnika do spraw cywilnych, z kompetencyą bliżej określoną w uchwale rady państwa z kwietnia 1896, powierzony zrazu senatorowi Medemowi, zastąpionemu później kolejno przez ochmistrza Petrowa, ks. Oboleńskiego i r. t. Podgorodnikowa. We wrześniu 1894 założono w Warszawie kamień węgielny pod nowy sobór Aleksandra Newskiego na placu Saskim.

W listopadzie 1894, po zgasłym Aleksandrze III., wstąpił na tron Najjaśniejszy Pan Mikołaj II. Aleksandrowicz. W grudniu t. r., po uwolnieniu na własną prośbę generał-adjutanta Hurki, Naczelnikiem kraju został hr. Szuwałow, przyczem w reskrypcie nominacyjnym wyrażone zostały słowa Monarchy, iż »istotne inte-

resy kraju będą zawsze drogie Jego sercu«. Po niespełna dwuletniej, raczej oryentacyjnej administracyi, hr. Szuwałow z powodu choroby uwolniony w grudniu 1896 i w styczniu 1897 Naczelnikiem kraju mianowany ks. Imeretyński. W lutym 1897 rz. r. t. Apuchtin na własną prośbę uwolniony od obowiązków kuratorskich, przy wyrażeniu zupełnego uznania »szczególnie dla 17-letniej działalności na trudnem i odpowiedzialnem stanowisku w Królestwie i nieustannych trudów około utrwalenia zjednoczenia tego kraju z Cesarstwem w drodze przyswojenia zasad państwowości rosyjskiej«, oraz przy zaleceniu, aby jego następcy na urzędzie równie stanowczo i wytrwale przestrzegali tych samych zasad, położonych za podstawę wychowania młodzieży. Wzamian zwiniętego urzędu naczelnika warszawskiego okręgu żandarmeryi, piastowanego kolejno, po zniesie-

niu w 1867 urzędu generał-policmajstra, przez generała Freedericksa i Broka, zaprowadzony został nowy urząd pomocnika generał-gubernatora do spraw policyjnych.

W lutym 1897 ks. Imeretyński przybył do Warszawy i na wstępnem przyjęciu władz miejscowych wyraził swoje dążenie wytyczne »być dokładnym wykonawcą zamierzeń Najwyższych, nie wykraczając z granic ścisłej legalności«. W kwietniu t. r. przez objawioną wolę Najwyższą, »idąc za tradycyami panowań przeszłych i niezmiennie dążąc do utrwalenia w kraju Zachodnim państwowości rosyjskiej, a mając na pieczy stosowanie łaski w sprawach rządzenia«, zniesiona w dziewięciu guberniach zachodnich kontrybucya od majątków osób pochodzenia polskiego. W sierpniu t. r. Cesarz Mikołaj II. wraz z Rodziną Cesarską przybył na czterodniowy pobyt

do Warszawy. Zebrany ze składek publicznych, w celu upamiętnienia odwiedzin Najwyższych, fundusz miliona rubli zezwolono użyć na założenie w Warszawie instytutu politechnicznego imienia Cesarza Mikołaja II.

Dokonany w początku t. r. spis powszechny ludności wykazał w Królestwie $9^1/_2$ mil. mieszkańców, w czem około 5% prawosławnych (najwięcej w gubernii lubelskiej i siedleckiej 20—22%), 75% katolików (najwięcej w gubernii kieleckiej i radomskiej 85—88%), 14% żydów (najwięcej w gubernii warszawskiej 20%), $5^1/_2$% protestantów (najwięcej w gubernii piotrkowskiej $13^1/_2$%). Najpoddańsze sprawozdanie oberprokuratora świątobliwego synodu za okres 1896—1897 wykazało w 276 parafiach b. grecko-unickich w guberniach lubelskiej, siedleckiej i suwalskiej, 83 tysięcy całkiem i 9,200 po części upornych, 377 tysięcy nawró-

conych b. unitów, obok pomyślnego zresztą w ogólności stanu kościoła prawosławnego. W maju 1898 została zaprowadzona, na wzór istniejącej od 1886 przy naczelniku cywilnym kaukaskim i gubernatorze wojennym syr-daryjskim, rada przyboczna przy generał-gubernatorze warszawskim, złożona z jego pomocników w zarządzie cywilnym i policyjnym, przytomnych w Warszawie gubernatorów i innych dostojników, jako instytucya doradcza dla kolegialnego roztrząsania kwestyi zawilszych. Z inicyatywy Naczelnika kraju powstały także rozmaite komisye pomocnicze dla skodyfikowania obowiązujących w Królestwie praw i rozporządzeń władzy, dla opracowania przepisów, dotyczących stanu włościańskiego, dla rewizyi przepisów o organizacyi policyi i dozoru policyjnego. W seminaryach duchownych rzymsko-katolickich wprowadzono egzaminy z przedmiotów świeckich w przytomności przed-

stawicieli władzy, oraz zalecono pomnożenie wykładu języka, literatury i historyi rosyjskiej pod kierunkiem nauczycieli-specyalistów, w celu udoskonalenia postępów alumnów w tych przedmiotach.

Z uwagi na wprowadzenie od początku 1898 monopolu wódczanego do Królestwa, latem t. r. rozciągnięto na nie działalność kuratoryów trzeźwości, w myśl ustawy normalnej z grudnia 1894, przystosowanej odpowiednio dla Królestwa według zdania rady państwa z maja 1898. Niezwłocznie też urządzono w Warszawie, z ramienia tutejszego kuratoryum, pierwsze zabawy ludowe, niebawem otwarty teatr ludowy, od początku zaś 1899 staraniem rządowem wydawane pismo ludowe *Oświata*. W lipcu 1898 rozciągnięto na Królestwo przepisy normalne o ochronie leśnej. We wrześniu t. r. nastąpiło otwarcie instytutu politechnicznego; w grudniu — odsłonienie pomnika, który zezwolono wy-

stawić w Warszawie ze składek publicznych Adamowi Mickiewiczowi w setną rocznicę jego narodzin. W marcu 1899 zapadła uchwała komitetu ministrów, wyjaśniająca, iż wykład języka polskiego w średnich zakładach naukowych nie sprzeciwia się prawu i jest dopuszczalny tam, gdzie okaże się niezbędnym ze względów pedagogicznych; utworzona została również komisya specyalna dla uporządkowania wykładu języka polskiego i literatury w gimnazyach i szkolach realnych, która po dłuższych pracach wygotowała program, zatwierdzony w październiku 1900 czasowo, sposobem próby, na przeciąg lat trzech. W czerwcu 1900 rozciągnięte zostały na Królestwo przepisy czasowe z kwietnia 1892 o tajnem nauczaniu w guberniach zachodnich, przystosowane odpowiednio do warunków miejscowych. W tym samym czasie ustawa normalna o towarzystwach i syndykatach rolniczych

z marca 1898 znalazła szerokie zastosowanie w kraju; równocześnie zatwierdzony został szereg prowincyonalnych towarzystw wzajemnego kredytu w Łodzi, Lublinie, Radomiu, wreszcie pomyślnie rozstrzygniętą została w zasadzie sprawa nowych linii kolejowych tomaszowskiej i kaliskiej, oraz bądź urzeczywistnioną, bądź naprzód posuniętą sprawa dróg wązkotorowych i wogóle dojazdowych. W końcu listopada 1900, po śmierci głównego Naczelnika kraju, ks. Imeretyńskiego, pomocnik generał-gubernatora warszawskiego do spraw cywilnych, r. t. Podgorodnikow, objął zastępczo zarząd cywilny Królestwa.

TREŚĆ.

